

Forskning om människans relation till djur har ofta utgått från karismatiska eller ikoniska djur. Fästingen är inte karismatisk, men i Finland väcker den känslor, starka sådana. Laura Hollsten och Sanna Lillbroända-Annala har arbetat med en frågelista, där människor ombads beskriva sina förhållningssätt till fästingar.

Studiet av förhållandet mellan människor och andra djur har varit populärt inom humaniora under 2000-talet. Humanister har här en viktig uppgift genom att de kan bidra med en djupare förståelse av idéer, känslor, kulturella uppfattningar, kunskapsformering, historisk förändring och beteendemönster som präglar förhållandet mellan människor och andra varelser. Fältet kallas människa-djurstudier och kännetecknas ofta av ett posthumanistiskt perspektiv, vilket innebär ett ifrågasättande av uppdelningen mellan människor och andra djur.

Uppdelningen i människor och djur är en seg struktur – även om människan vetenskapligt sett är ett djur, har en strikt indelning i människor och djur kännetecknat den västerländska kulturen. Människornas världsbild tenderar att vara människocentrerad och djuren har betraktats som de andra – varelser som man utnyttjat för sina behov men också projicerat olika önskade och oönskade egenskaper på. Även om forskningen varje dag förser oss med nya rön om hur lika människor och andra djur och särskilt däggdjur är, är det svårt att undvika den dikotomin.

På grund av människocentreringen är djuren som undersöks ofta sådana som är viktiga för människor genom en lång gemensam historia, nära kontakter, samarbete eller kulturell och symbolisk betydelse. Det handlar ofta om sällskapsdjur och husdjur, våra följeslagande arter, så kallade *companion species*, som vi utvecklats tillsammans med och som vi har ett emotionellt förhållande till. Till dem hör arter som människan domesticerat: hundar, katter, och djur som arbetar för oss eller som vi samarbetar med. Djuren vi föder upp eller jagar, håller i fångenskap, slaktar och äter, har varit föremål för de humanistiska djurforskarnas intresse, liksom försöksdjuren. Dessa är ofta däggdjur som vi har ett laddat och känslomässigt förhållande till.

Föremål för intresse är också ikoniska och karismatiska djur som är viktiga för den kulturella identiteten, som kan uppträda som symboler för olika egenskaper, och till exempel djur som har utvalts för att representera en nation eller ett landskap. Finland har antagit sångsvanen som nationell symbol även om det också finns

en utbredd föreställning om att björnen är vårt nationaldjur. Ryssland har valt björnen som nationell symbol medan många svenskar betraktar älgen som sitt nationaldjur. De ikoniska och symbolbärande djuren är oftast däggdjur och fåglar men vi hittar åtminstone två insekter som har en historia som symbolbärare: bin och myror som symboliserar dygden flit (trots att bara en bråkdel av alla myror enligt forskningen är hårt arbetande). De symbolbärande djuren är ett exempel på det slags antropomorfisering som människor har lätt att hemfalla till i och med att vi blir uppfostrade till det genom berättelser, filmer och andra representationer.

Insekter finns inte bland de så kallade karismatiska djuren som ofta räknas till megafauna. Dessa är stora, attraktiva djur vars symbolvärde till exempel miljörelsen utnyttjat genom att djuren gjorts till ambassadörer för naturskydd: isbjörnen, elefanten, knölvalen, pandan, saimenvikaren. Djur som väcker sympati och rättfärdig indignation inför naturskövling och överutnyttjande. Enligt **Albert, Luque** och **Courchamps** kan djur betraktas som karismatiska av olika orsaker: för att de är vackra, imponerande, sällsynta, utrotningshotade, söta eller farliga. Frågan är dock om farlig kan likställas med karismatisk.

Farliga djur?

I en publikfråga på en zoofysiologisk sajt på Lunds universitets web efterfrågas vilket som är världens farligaste djur. Det tveklösa svaret lyder: Det farligaste djuret är människan. Människan är som bekant livsfarlig för många andra arter som hon jagar, håller andra djur i fångenskap, slaktar och äter, kör slut på naturens resurser och förgiftar den. Som tvåa på farlighetslistan placeras sig ingalunda karismatiska djur som lejon, krokodiler eller vargar, utan myggarter som sprider dödliga sjukdomar i tropikerna. Särskilt myggor av släktet *Anopheles* är farliga genom att de sprider malaria medan stickmyggor av släktet *Aedes* sprider virus som framkallar denguefeber, zikafeber och gula febern. Även andra sjukdomsspridande insekter och skadedjur står högt på listan medan getingar och bin är farliga på grund av de allergiska reaktioner de kan ge upphov till.

Fästingar

FARLIGA, ONYTTIGA OCH ICKE-KARISMATISKA ÖVERLEVARE

De oansenliga och icke-karismatiska insekterna utgör den artrikaste djurgruppen bland landdjuren, vilket har att göra med deras förmåga att utnyttja och anpassa sig till flera olika slags ekologiska nischer. Insekterna finns bland oss hela tiden, inte bara som farliga och irriterande element i naturen utan också som livsviktiga medarbetare i ekosystemen. Som biologiprofessorn **Anne Sverdrup-Thygeson** förklarar i *Insekternas planet* (2019), skulle vi inte överleva utan insekter längre än ett par veckor. De sköter sysslor som renhållning, jordförbättring och pollinering.

Efter oroväckande rapporter om hur snabbt det intensiva moderna jordbruket och klimatförändringen hotar att utrota de livsviktiga insekterna har särskilt de pollinerande insekterna stigit i anseende. Experter larmar om en insektapokalyps och varnar för att insekter inte bara försvinner i snabb takt utan riskerar att helt utrotas om 100 år. Utan insekter blir fåglar, fiskar och reptiler utan föda och småningom förtvinar ekosystemen. Det är mycket lättare att känna empati inte bara gentemot humlor, skalbaggar och trollsländor utan också getingar och bin då man känner till deras roll som pollinerares. Det har blivit populärt att odla ängar och inrätta insekthotell.

Det finns ändå en insekt som har svårt att få vänner, nämligen fästingen. Fästingar (lat. *Ixodes ricinus* och *Ixodes persulcatus*) är inte stora, de är varken vackra eller söta, de är inte karismatiska och de är inte utrotningshotade, trots att många önskade det. Åtminstone i Finland placeras sig fästingar högt på farlighetslistan – de har kallats för Finlands farligaste djur. De uppfattas allmänt som motbjudande och vidriga. I och med klimatförändringen sprider de sig allt längre norrut och vi känner oss allt mer hotade av dem. Men fästingar är också på sitt sätt imponerande. De har funnits på jorden i 200 miljoner år vilket gör dem till respektingivande överlevare. De har lyckats klamra sig fast vid livet genom att tålmodigt vänta tills de hittar ett värdjur vars blod de kan livnära sig på. Det måste de göra i blinda eftersom fästingen saknar ögon och hittar sitt värdjur genom att känna efter rörelser och dofter för att sedan med sina framben gripa fast i offret där de biter sig fast. De flesta av oss vet hur det känns.

Ixodes ricinus och *Ixodes persulcatus* har varit föremål för stort naturvetenskapligt intresse men få humanistiska djurforskare har närmast sig fästingen. Filosofen **James Hatley** diskuterar vårt förhållande till fästingar i artikeln 'Blood Intimacies and Biodyc: Keeping Faith with Ticks' som betonar vårt släktskap med alla varelser. Han upplyser oss också om att en febersjukdom orsakad av fästingar omnämns i en egyptisk papyrus år 1550 före vår tideräkning medan **Cato**, **Aristoteles** och **Plinius** omnämner dem som motbjudande parasiter. Förbindelsen mellan fästingbett och sjukdom har varit känd länge men först 1893 publicerades vetenskapliga forskningsresultat som bekräftade kopplingen.

Den mest kända litterära fästingmetaforen förekommer i **Patrik Süskinds** roman *Parfym*, där författaren liknar huvudpersonen Jean-Baptiste Grenouille vid en blod-sugande fästing. Grenouille är en massmördare som dras till unga kvinnor. Liksom fästingar är han tålmodig, bidar sin tid för att när tillfället infinner sig bita sig fast i sitt offer: "Från den ena dagen till den andra kapslade han återigen in all den energi som hans trots och hans gensträvighet rymde, begagnade den enbart till att som en fästing överleva den förestående istidens epok: seg, förnöjsam, oansenlig, med livshoppets ljus på sparlåga men väl skyddat". Sedan slog han till.

Süskinds exempel visar att vi inte bara antropomorfiserar djur utan att det också finns en lång tradition av att animalisera människor. Man kunde också säga att vi har flera likheter, vi vill alla äta och överleva. Framför allt berättar exemplet om hur vi förhåller oss till fästingar, de väcker avsky och fasa. Men om vi utgår från att vi alla är djur med gemensamma egenskaper såsom viljan att överleva kan Süskinds jämförelse kanske ge, om inte förståelse, så åtminstone något slags föreställning om fästingars liv. Efter att ha läst romanen kan vi kanske till och med ha en viss förståelse för Grenouille som haft en svår uppväxt och lider av vissa handikapp, men kan vi acceptera fästingar?

Möten med fästingar

Människorna förhåller sig tudelat till fästingar och ser dem både som en del av naturen och som ett uppenbart

Förhållningssättet till fästingar har ofta förändrats med ökad kunskap om fästingarnas förekomst och om de sjukdomar som de kan smitta med.

hot mot hälsa och välmående. Det tudelade förhållningssättet bygger ofta på de erfarenheter som människorna har av fästingar och hur fästingar överlag påverkar deras vardag och liv. Förhållningssättet bygger även på den information som sprids via olika medier och på andras upplevelser. Därför behöver man inte ens ha egna erfarenheter av fästingar för att ändå ha starka åsikter om dem. Fästingar väcker känslor och människor förhåller sig emotionellt till dem – ofta i negativ bemärkelse.

I en frågelista som skickades ut av Svenska litteratursällskapet sommaren 2019, och som vi var med om att formulera frågor till, var vi ute efter dessa erfarenheter – möten med fästingarna och hur fästingarna påverkar informanternas liv på olika plan. Vi ville bland annat veta hur man har förhållit sig till fästingar förr och hur man förhåller sig till dem idag, och vad den möjliga förändringen i förhållningssättet har berott och beror på. Vi ville också veta hurdana erfarenheter informanterna själva har av fästingar, hurdana benämningar som används för fästingar, hur fästingar figurerar i media och om hur fästingar betraktas i relation till husdjur.

Frågelistan besvarades av sammanlagt 42 personer av vilka 31 är kvinnor och 11 män. Den äldsta sagesmannen är född 1933 och den yngsta 2003. Svaren har varierande längd men är ofta relativt kortfattade och

med tydlig fokus på det som efterfrågas. Merparten av sagesmännen bor längs med väst- och sydkusten från Jakobstad i norr till Lovisa i öster, i den åboländska skärgården eller på Åland. Flera svar har kommit in även från Helsingfors och ett från Mellersta Finland.

I frågelistsvaren är det framför allt tre teman som återkommer: förändringen i inställningen till och hur man hanterar fästingar, den rädsla för hälsohot som fästingar framkallar samt fästingarnas inverkan på vår relation till naturen. Dessa orosmoment och förändringar i förhållningssätten har framkallats framför allt under de senaste årtiondena. Sagesmännen beskriver sin relation till fästingar i emotionella ordalag där man tydligt ser spår av förakt, oro och rädsla. Bland svaren finns det också de som förhåller sig nonchalant och ambivalent till fästingar medan andra undviker fästingtäta ställen och oroar sig mycket för att bli smittad av fästingburna sjukdomar. En av sagesmännen beskriver att inställningen till fästingar har utvecklats från ignorans till hysteri då medvetenheten om fästingar har ökat.

Förändringen i hur man hanterar fästingar och vetskapen om att man kanske blivit utsatt för dem har för många sagesmän lett till dagliga fästingkontroller och till en gemensam syssla för familjer och vänner:

”Punkcheck” på kvällen innan man går och lägger sig är något som man inte ens drömmer om att hoppa över, hur trött man än är. Man blir ganska intim med gästerna på stugan när man som avslutning på kvällen går igenom varje centimeter av varandras hud med ficklampa.” (kvinna, f. 1965, Pargas/Åland)

Förhållningssättet till fästingar har ofta förändrats med ökad kunskap om fästingarnas förekomst och om de

sjukdomar som de kan smitta med. Fästingar upplevs som farliga och livshotande, och inställningen har blivit mer allvarsam under de senaste decennierna då också fästingarna har diskuterats allt mer i olika sammanhang:

”Förr fanns det inga fästingar så ingen talade om dem, men efter att de blivit vanliga och vänner och släktingar insjuknat i fästingrelaterade sjukdomar har de blivit ett hett samtalsämne. Alla är rädda för/hatar fästingar helt öppet. Till och med de mest hängivna djurvännerna.” (man, f. 1968, Esbo/Borgå/Åland)

Rädslan och oron för fästingar har starkt påverkat sagesmännens förhållande till naturen, till utesysslor och till livet generellt. Många sysslor som man tidigare har njutit av är nu uteslutna på grund av oron för fästingar. Att fästingar upplevs begränsa ens liv gör att förhållningssättet till dem färgas av bitterhet och förgärlighet:

”Mitt förhållande till naturen, till skärgården och skogen, till bärplockning och trädgårdsskötsel, har skakats i grunden. Mina barn får knappt gå ut i vår trädgård utan gummistövlar på sig. Traditionen med födelsedagspicknick har vi frångått för länge sedan p.g.a. fästingeländet. Barnen måste ”kroppsvisiteras” om kvällarna, och samma ritualer upprepas på olika sommarläger. Blomrabatterna står oskötta eftersom varje försök till trädgårdsarbete för med sig fästingfynd. Hund vågar man inte skaffa eftersom den skulle föra med sig fästingar inomhus... Jag är ingen hysterisk neurotiker utan snarare bohem, men på grund av det förbannade kräket har hela min lust att vandra i skog och mark FÖRSVUNNIT. Jag drömmer om en bostad i en betongförrort.” (kvinna, f. 1964, Helsingfors)

Det är inte överraskande att förhållandet till fästingar är negativt då medvetenheten om borrelios och livsho-

tande TBE ökat. Till och med de mest empatiska djurvännerna föraktar fästingar och många vill öka jakten av vissa rikligt förekommande värddjur som fästingar parasiterar på. En del av oss önskar att fästingar över huvud taget inte existerade på jorden. Till skillnad från pollinerande insekter verkar de inte vara till någon nytta men faktum är att fästingar tjänar som föda för vissa fåglar, reptiler och skalbaggar. Den lilla parasitstekeln *Ixodiphagus hookeri*, som dödar fästingar innan de blir könsmogna, har nyligen upptäckts på Själö. Det finns förhoppningar om att denna på fästingar specialiserade parasit börjar sprida sig i Finland. Naturens vävnad kännetecknas av mångfald, många slags småkryp löper omkring i ekosystemen och även parasiter har parasiter. Och i slutändan kan man fråga sig: Visst har även fästingarna rätt att finnas till, liksom alla andra varelser? Vår lott är att anpassa oss och skydda oss så gott vi kan.

FD och docent Sanna Lillbroända-Annala är universitetslärare i kulturanalys och etnologi vid Åbo Akademi.

Laura Hollsten är universitetslärare i historia och docent i miljöhistoria vid Åbo Akademi.

Vidare läsning

James Hatley, 'Blood Intimacies and Biodicy: Keeping Faith with Ticks', *Australia Humanities Review*, 50 (2011).

Céline Albert, Gloria M. Luque, Franck Courchamp, 'The twenty most charismatic species', *PLoS ONE* 13, 7 (2018).

Populärt om djur, zoofysiolog, senior universitetslektor emeritus Anders Lundqvist, Lunds universitet. [<http://www.djur.cob.lu.se/index.html>]

Anne Sverdrup-Thygeson, *Insekternas planet* (2019).

Etnografisk forskning om självhushållning

Självhushållning har blivit allt populärare, både som idé och som praktik.

Folkloristen Andreas Backa arbetar på en doktorsavhandling där han närmar sig självhushållning utifrån intervjuer och deltagande observation.

Mio Lindman intervjuade.

När jag förhandlar med forskaren Andreas Backa om en lämplig tid för ett samtal över Skype förvarnar han att det kan hända att tiden måste skjutas upp om det blir kris i fårhuset. Det är lammningstider nämligen. Han berättar om det konstanta arbetet under våren: det finns alltid någonting att göra. 25 fullvuxna får finns i fårhuset, och snart kommer det lika många lamm. Han säger att han nu kan börja kalla sig "jordbrukare på riktigt" i bemärkelsen att verksamheten kan få jordbruksstöd. För att kunna erhålla stöd måste man nämligen ha mer än fem hektar mark, och om man vill räknas som djurgård gäller det att ha ett visst antal så kallade djurenheter. Till exempel utgör fem vuxna får en djurenhet.

Självhushållningens nya aktualitet

Backa säger att frågor om självhushållning har blivit aktuella nu under coronatiden.

— Det var visserligen aktuellt redan när jag började med avhandlingen, det skrevs mycket om odling, mat, hantverk och sådant i tidningar. Men coronakrisen har gjort den här saken ännu mera aktuell. Man talar nu om att det borde finnas en större beredskap i samhället. Det är egentligen en idé som förekom redan i början av 1900-talet. Då tänkte man att om familjerna hade beredskap, om de klarade sig själva skulle också landet klara sig. De som är odlingsintresserade sen tidigare har nu fått vatten på sin kvarn: det vi håller på med är faktiskt viktigt. Men krisen är nu knappast så stor att gemene man börjar odla för att klara livhanken – inte så länge det finns mat på Prisma.

Backa påpekar att läget gällande livsmedelsförsörjningen är mångtydig. Å ena sidan betonas att jordbruket ska internationaliseras och vara inriktat på export. Å andra sidan ska man behålla den nationella beredskapen. Det finns motstridiga tendenser, säger han. Det är